

EKOLOJİK HUKUK BAKIŞ AÇISIYLA EKOSİSTEM HAKLARI

ECOSYSTEM RIGHTS IN RESPECT OF ECOLOGICAL LAW

Ezgi EDİBOĞLU*

Özet: Çevre hukuku kapsamında düzenlenen haklar, başta Anayasa ve kanunlar olmak üzere, yaygın bir mevzuatta düzenlenmektedir; fakat çevre hukuku ve çevre hakkının düzenleniş biçimi ile kapsamının yetersizliği, yeni bir hukuki düzenleme ihtiyacını doğurmaktadır. Ekosistemi bir süje olarak kabul eden “ekosistem hakları” ile çevre hukukundan daha geniş bir alanı kapsayan “ekolojik hukuk” kavramları, bu ihtiyaç üzerine hukuk dünyasında tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, hâlihazır yasal düzenlemelerin, yargı yolu ve yargı dışı yollarla nasıl düzenlendiği ve gelecekte ekolojik hukuk bakış açısıyla ekosistem haklarının nasıl düzenlenmesi gerektiği açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Hukuk, Ekosistem Hakları, Çevre Hukuku, Çevre Hukuku Mevzuatı

Abstract: Rights of environmental law are regulated in several legislations such as the constitution and other laws. However, the inadequacy of the scope and wide base of regulations of the environmental law and environmental rights bring about the need of reregulation. As a result of this need, ecosystem rights, which approach the ecosystem as a subject, and ecological law, which covers a wider scope than the environmental law, have become a topic in the area of law. This article addresses the existing regulations, which include judicial and non-judicial ways, and the expectations on future regulations on ecosystem rights in accordance with ecological law.

Keywords: Ecological Law, Ecosystem Rights, Environmental Law, Legislation of Environmental Law

GİRİŞ

Son yüzyılda meydana gelen çevresel yıkımlar herkesin malumunda olmakla beraber; bu konuda ortaya konan tepki ve çalışmalar bireyler, kurumlar ve bilhassa devletler bazında yetersizdir. Uluslararası alanda dünyanın çevresel durumu üzerine yapılan ölçüm ve değerlendirmeler, durumun vahametini ortaya koymaktadır. Bu konuda ülkemizdeki mer'î mevzuatı incelemek, eleştirmek ve ekosistemi bir hak süjesi olarak algılamak gelecek süreçlerde etkili olabilmek için gerekli hukuki altyapıyı sağlayacaktır.

1. TANIMLAR VE EKOSİSTEM HAKLARININ KAPSAMI

Öncelikle konunun klasik hukuk terminolojisi dışında kalan terimlerini açıklamak gereklidir. Ekoloji, *"canlılarla çevrelerini ve bu iki varlığa ait öğelerin karşılıklı etkileşim ve ilişkilerini araştıran bir bilim dalıdır."*¹ Tanımından da anlaşılacağı gibi ekoloji, tüm fauna ve florayı kapsayan, dolayısıyla ekosistemleri içeren, birçok alt dalı olan disiplinler arası bir daldır.² Ekosistem ise; *"dünya üzerindeki canlı ve cansız varlıkların, aralarında karşılıklı ilişkiler kurarak oluşturdukları biyolojik sistemlerdir."*³

Ekolojiyi esas alan, çevre hakkını kapsayan ve sürdürülebilir yaşamla birlikte gelecek kuşaklara yaşanabilecek bir dünya bırakmayı amaçlayan ve henüz gelişme aşamasında olan hukuk dalı ise ekolojik hukuktur. Ekolojik hukuk, ekosistem haklarının temelini oluşturma gayreti içindedir. Bu sebeple ekosisteme karşı yapılan haksız fiillere ve sürdürülebilirliğe karşı tehditlere gerekli hukuki temeli sağlayacak olan hukuk dalıdır. Henüz çok yeni olan ve gelişmekte olan bu alanda yapılan çalışmalar ile dünyanın halihazır durumu, ekolojik hukukun yakında adını çok fazla duyacağımız bir alan olduğunu göstermektedir.

Her hak, kapsamı için bir koruma alanı oluşturur ve bu kapsamda yapılan ihlallere karşı bir dayanaktır. Peki ekolojik hukukun tanıdı-

¹ Necmettin Çepel, Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü, TEMA Vakfı Yayınları 2. Baskı, İstanbul 1996, s. 64.

² Çepel, s. 65.

³ Çepel, s. 73.

ğı haklara binaen; bu hakların süjeleri kimlerdir? Ceza hukuku anlamında ise; ekosisteme karşı işlenen suçların kapsamı nedir, kimler bu suçu işleyebilir ve bu suçlara karşı kimler dava açabilir? Bu hak ve ceza yaptırımını hukukumuzda nerede yer alıyor veya gelecekte nerede yer almalıdır?

Tanımındaki kavramlardan ve açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, ekosistem çok geniş bir süjedir ve bu durum ekosisteme karşı işlenen suçların kapsamı konusunda ne kadar geniş bir alana sahip olduğumuzu göstermektedir. Ekosistem hakları ise bu alanı koruyan hukuki zemindir. O halde, ekosisteme zarar veren veya ekosistemin sürdürülebilirliğine engel olan davranışlar birer hukuka aykırılık teşkil edecektir. Dikkat etmek gerekir ki; sadece ekosistemlerin sağlığı değil, devamlılığı da koruma kapsamına girmektedir.

Sürdürülebilirlik kavramı da ekosistem haklarının korumasındadır ve sürdürülebilir kalkınma kavramını da kapsar. Sürdürülebilir kalkınma, *“doğal kaynakların sürekliliğini tehlikeye düşürmeden, gerçekleştirilen ekonomik kalkınmadır.”*⁴ Fakat belirtmek gerekir ki bu kavram özünde yine bir devlet politikası olarak ekonomik hedefleri göstermektedir çünkü asıl amaç ekonomik bir kavram olan kalkınmadır. Buna alternatif olarak sunulan sürdürülebilir gelecek/yaşam kavramı ise doğal varlıklara bir “kaynak” olarak değil de bir “varlık” olarak bakmaktadır.⁵

2. EKOSİSTEM HAKLARININ SÜJELERİ VE DAVA EHLİYETİ

Bu hakların kapsamından sonra söz konusu hakları kimlerin ihlal edeceği ve yapılan ihlallere karşı kimlerin hak sahibi olacağı meselesi ikinci temel noktadır. Türk hukuku, hukuki mücadele dayanağını Anayasa'nın 2'nci maddesinden alır, adil yargılanma hakkını ise yine Anayasanın 36. maddesi sayesinde güvence altına alır ve nihayet aynı madde dava hakkının “herkes” ait olduğunu belirtir. Ayrıca yargı kararlarına da herkesin uyması gereği Anayasa'nın 138'inci maddesi ile

⁴ Çepel, s. 160.

⁵ Mark Hertsgaard, Yeryüzü Gezgini, Çeviri: Anıl Emel, Tema Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 231-256.

korunurken tek başvuru yolu dava açmak değildir. Anayasa madde 74 ile dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı vatandaşlara ve karşılıklı şartıyla ülkemizde ikamet eden yabancılara tanınmıştır.

2.1. Sùjelerin İdari Yargı ve Adli Yargı Hukuk Davaları Kapsamında İncelenmesi

Dava açma aşamasında, dava açma şartı idari ve adli yargıda (hukuk davaları anlamında) farklılık gösterir. İdari davalarda, Anayasa madde 125 gereği idarenin her türlü eylem ve işlerine karşı yargı yolu açıktır, iptal davaları için menfaat ihlali şartı aranırken; İdari Yargılama Usul Kanunu (İYUK) m.2 gereği tam yargı davalarında kişisel hak ihlali aranır. Eğer ki yaşadığımız yer bir ekosistemse, nasıl olur da yaşadığımız yere yapılan bir zarardan menfaat ihlaliniz olmaz? Ekosistem haklarına karşı yapılan her ihlalde, o ekosistemde bulunan her gerçek ve tüzel kişinin yani herkesin menfaatinin ihlal edildiğini ve dolayısıyla dava açma hakkına sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Menfaat ihlali geniş yorumlanmalıdır, idari anlamda iptal davasını menfaati etkilenen herkes açabilecektir. Kişisel hak ihlali aranan tam yargı davaları ise zararın tazmini amaçlı olduğu için, ancak zarardan etkilenenlerin bu davayı açabileceği kabul edilir. Tam yargı davalarındaki ehliyet mantığı, adli davalar için de geçerlidir yani davacı olmak için aranan şart kişisel hak ihlalidir. Ekosistemde oluşan bir zararın parasal bir değeri olduğu tartışılabilir fakat bu tip davalar ekosisteme yapılan bir saldırıyı iptal davası gibi def edemez. Tam yargı davaları, zarar oluştuğundan sonra açılacakları için koruma etkileri yoktur. Özel hukukta yer alan önleme davaları dışında, adli yargıda açılan bir dava iptal davaları gibi zararın doğumundan önce koruma sağlayamaz. Önemli olan zarar oluşmadan müdahale edebilmektir çünkü yok edilen bir doğal alanın eski hale getirilmesi neredeyse imkânsızdır. Örneğin, "1cm verimli veya organik toprak 200 ila 100 yıl arasında, ortalama olarak da 500 yılda oluşmaktadır. Gerçekte tarıma elverişli toprağın kalınlığının 90cm olması istenmekte ise de 40

*cm toprakta da pek çok yerde tarım yapılabilir. En iyimser tahminle 40cmlik toprağın doğal oluşumu için 20.000 yıl beklemek gerekmektedir.*⁶ Yok olan bir tarım arazisi için tam yargı davası ile kişilerin zararının tazmini, ekosistemi eski hale getirmeyecektir. Uygulamada en çok karşımıza çıkan, “ülkenin ekonomik menfaati” adı altında yok edilen tarım arazileridir. Bu arazilerin 20.000 yıl gibi görünmeyen çok büyük bir maliyetinin olduğu artık ekonomi politikalarında göz önüne alınmalıdır.

Ekosistem haklarını korumak için dava açma hakkı ile ilgili en somut açıklama Çevre Kanunu'nun 3. maddesinin a bendinde yer almaktadır; *“Başta idare, meslek odaları, birlikler ve sivil toplum örgütleri olmak üzere herkes, çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ile görevli olup bu konuda alınacak tedbirlere ve belirlenen esaslara uymakla yükümlüdürler.”* Görüldüğü gibi maddeye göre aslında “herkes” çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesinde rol oynar. Bu madde söz konusu kişilere dava ehliyeti sağlamakla kalmıyor ayrıca bunu bir yükümlülük olarak da gösteriyor. Ekosistem haklarının genişliğinin yanında, dava açmaya yetkili kişiler de bir o kadar geniş yer almalıdır çünkü yaşadığımız ekosistemden hepimiz doğrudan ya da dolaylı olarak etkileniyoruz. Yargılamada, bir insanın ya da tüzel kişinin ekosistemi korumak için dava açmasında hukuki bir yarar olmadığı kararına sıklıkla rastlarız. Bir ekosistem kendini koruyamayacağına göre zarar gören bir ekosistemi korumak için açılan davalarda menfaat ihlalini kabul etmemek doğru bir yaklaşım değildir. Son yıllarda Danıştay, çevresel konularla ilgili açılan iptal davalarında dava ehliyeti kavramını daha geniş yorumlamaya başlasa da yeterli ölçekte geniş yorum yapmamaktadır. Özellikle belirtilmelidir ki; Danıştay bu konuda uzun zamandır mücadele eden kuruluşlar dışında kalan daha küçük ölçekli kuruluşların yahut amacını somut olaya göre dar yorumladığı meslek örgütlerinin açtığı davalarda, hukuki yarar bulunmadığına ve dolayısıyla dava açmaya ehliyetsiz olduklarına karar vermektedir.⁷ Çevresel mücadelede

⁶ Ömer Aykul, Ekolojik Hukuk, Seçkin Yayınları 2. Bası, Ankara, 2012, s. 53.

⁷ Bu konudaki örneklerden biri Danıştay 14. Dairesi'nin vermiş olduğu 21.09.2011 tarih, E. 2011/13742, K. 2011/796 sayılı karardır. İşbu kararda Danıştay 14. Dairesi, baroların meşru, kişisel ve güncel yararı bulunmadığını değerlendirerek

küçük veya yeni oluşan kuruluşların da yer alması elzemdir; aksi halde yerel ölçekli zararların fark edilmesi ve müdahalesi zorlaşacaktır. Yerli halkın ise yargı yoluna gitmesi, büyük çevre felaketlerinin dışında pek mümkün olmamaktadır zira iptal davalarının maliyeti (birlikçi, keşif vb. ücretleri) ile bu konudaki mevzuatın durumu kişiler açısından caydırıcı olmaktadır.

Yukarıda yapılan açıklamalar ile bu kadar geniş hukuki yararı olan kesimi işaret etmek, akıllara dava yükü ile ilgili sorular getirebilecektir. Şöyle ki; ekonomik bir çıkar sağlamayan ve bireysel farkındalığı bu kadar az olan ekolojik hukuk mücadelesinde, kişilerin onca masraf yaparak sürekli yargı yoluna başvurmalarını beklemek gerçekçi olmayacaktır.

Açıklanan tüm hususlar toparlandığında şöyle bir yargıya varılır: Ekosistem bir hak süjesi olarak vardır; fakat ekosistemin korunmasını talep hakkı ekosistemde yaşayanlara ait bir haktır. İşte bu yüzden çevre hukuku ile ilgili davalarda, menfaat ihlali kavramının geniş yorumlanması ve ekosistemin korunmasını talep hakkı yaygın olarak kullanılabilir hale getirilmelidir.

2.2. Süjelerin Ceza Hukuku Kapsamında İncelenmesi

Ceza davalarında ekosisteme karşı suç teşkil eden ve kanunumuzda suç olarak tanımlanan bir fiil görüldüğü zaman ihbar yoluyla savcılar harekete geçirilebilecektir. Kanunsuz ceza olmaz kuralı gereği bu suçların kanunda yer alması şarttır. Şikâyete tabi olmayan zira herkesi ilgilendiren bu suçlar aşağıda açıklanacaktır. İddia makamı kamu olduğu için burada savcıların dava zamanaşımı içinde ihbar suretiyle haberdar edilmesi yeterlidir.

Mağdur, konu itibarıyla ekosistemler olacaktır fakat belirtmek gerek ki henüz ceza kanunumuz yeterli ekosisteme karşı suç tanımı yapmamıştır. Hava, su veya kara ekosistemlerine karşı işlenen suçların bir karşılığı bulunmamaktadır.

davayı ehliyet yönünden reddetmiştir. Diğer bir örnek; Danıştay 8. Dairesi T. 15/06/1998, E.1998/397, K. 1998/2243. İşbu kararlara ulaşılırken www.kazanci.com adresinden yararlanılmıştır.

Fail, kanunda suç sayılan fiili işleyen herkes olabilir. Gerçek ve tüzel kişiler, idareler, kamu kurum ve kuruluşları, yabancılar da dahil olmak üzere; zarar veren herkes sorumlu tutulabilir.

Burada önemli bir nokta bulunmaktadır. Ceza davaları hapis veya para cezası öngörür fakat bu cezalar zarar verilen süreyi eski hale getiremez. Hukukumuzda eski hale iade ekosisteme karşı işlenen suçlarda tanımlanmalıdır. Sadece suç teşkil eden fiiller için değil, haksız fiil sebebiyle zarar tazmini olan özel hukuk davaları ve idare hukuku davalarında da eğer ekosistem zarar görmüş ise bunun giderilmeye çalışılması gerekir. Örneğin; bir şirket ekosisteme zarar vermiş ve bunun için idari veya adli para cezası ödemişse, bu para o ekosistemin eski hale gelmesi için harcanmalıdır. Bakış açımız cezalandırma ya da bu yolla kazanç elde etme üzerine değil; mutlaka ekosistemin çıkarılması ve korunması üzerine olmalıdır. Belki de ilk değişmesi gereken şey bu konudaki bakış açısıdır.

3- ÜLKEMİZDEKİ YASAL DÜZENLEMELER VE YARGI YOLUYLA KORUMA

Peki ekosistem hakları, ne kadar Anayasa ve kanunlarımızda yer alıyor, yasa koyucu ekosisteme karşı işlenen suçları, kanunlarda ne kadar tanıyor ve tanımalı? Günümüzde ekosistem hakları ayrı olarak düzenlenmediği için çevre hukuku ile ilgili haklar ve çevre suçlarında öngörülen yaptırımlar burada belirtilecektir.

Anayasa'nın maddelerinde ekosistemle ilgili haklar yer almaktadır; m. 43 kıyı ekosistemini, m. 44 toprak ekosistemini, m. 45 çayır ve mera sistemlerini, m. 169 ve m. 170 ise orman ekosistemini korumaktadır. Ayrıca Anayasa'nın 56. maddesi herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkını, 63. maddesi tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması hakkını tanımaktadır. Çevre hukukunu en çok ilgilendiren maddelerden biri olan 56. madde, sağlık ve konut hakkını da korumakta; ayrıca çevre hakkını anayasada tanıyarak ekosistem haklarını şu anki çağdaş yasalarda bulunan koruma düzeyine çıkarılmaktadır. Fakat tabii ki bu hak da yeterli değildir çünkü sadece insan odaklı çevreyi değil; tüm ekosistemleri içine alacak düzeyde bir korumaya ihtiyaç vardır. Bunların dışında madde 166 ve 168 de ekosistem-

le bağlantılıdır. Madde 166, planlama maddesidir. İlerde açıklanacak bilgi alma hakkının işlerliği için planlamadan herkesin haberdar olması ve önleyici tedbirlerin önünün açılması gerekir. Madde 168 ise doğal varlıkların devletin hüküm ve tasarrufu altında olduğundan bahisle, yeraltı sularının özel mülkiyete konu olamayacağını somutlaştırmaktadır.

Bu anayasal hakların yanında çok temel yasalar da ekosistemi korumaktadır. Başta Çevre Kanunu olmak üzere Orman Kanunu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Türk Medeni Kanunu ve Kabahatler Kanunu gibi birçok kanun ekosistem haklarıyla ilgili düzenlemeler içerir. Bunların dışında kanun hükmünde kararnamelerde de ekosistemle ilgili içerik mevcuttur. Ayrıca çok sayıda yönetmelik çevre hukuku ile ilgili düzenleme içerir⁸.

Burada Çevre Kanunu'nun önemi büyüktür. Henüz ekolojik hukuk yasallaşmamışken çevre hukuku buna temel oluşturmaktadır; zaten ekolojik hukuk, çevre hukuku üzerinde yapılan çalışmalarla bugünlere gelmiştir. Çevre Kanunu'nun m.3'te yer verdiği ilkeler kısmı ve sürdürülebilir kalkınmaya atf yaptığı ilk maddesi ekolojik hukuk mücadelesinde hayati önem taşır.

Tabii ki yalnızca Anayasa, kanunlar ve yönetmelikler bu mevzuatı düzenlememektedir. Ülkemizin bağitlandığı ekosistemle ilgili birçok uluslararası antlaşma vardır. Bu antlaşmalar sayesinde sürdürülebilir kalkınma kavramı hukukumuza girmiştir. Anayasa'nın 90. maddesi gereği usulüne uygun yürürlüğe konulan uluslararası antlaşmalar kanun hükmündedir. Üstelik usulüne uygun olarak yürürlüğe girmiş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalar ile kanunlarımız arasında çıkan bir ihtilafta uluslararası antlaşma hükümlerinin esas alınacağı da yine m.90'da düzenlenmiştir. Temel hak ve özgürlükler Anayasamızın 12. ve 74. maddeleri arasındadır ve çevre hakkını içine alan 56. madde de bu kısımda yer alır. Bu sebeple, çevre alanındaki

⁸ Müslüm Akıncı, Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku, KKK Yay., Izmit, 1996, s.36 vd.

uluslararası antlaşmalar kanun niteliğinde olmanın yanında, olası bir kanunlar ihtilafında esas alınacak çok önemli metinlerdir. Bu metinlerin uygulamada etkin olarak yer alması, avukatlarca hukuki dayanak olarak kullanılmalrı ve mahkemelerin gerekçeli kararlarında yer almalarıyla mümkün olacaktır.

Son yüz yılda gelişen ve özellikle son 50 yılda farkındalığı belirgin bir şekilde artan çevre hukuku alanında milletlerarası sözleşme sayısı, 1972 Stockholm Deklarasyonu ve sonrasında hızla çoğaldı. Türkiye, bu süreçte yapılan sözleşmelerin önemli bir kısmıyla bağitlansa da bu sözleşmelerin yargılamalarda henüz yeterli ve etkili rol alamadıklarını belirtmek gerekir. Uluslararası alanda bölgesel, kıtasal ve evrensel etkiye sahip olan birçok antlaşma vardır. Türkiye, konumu ve ekosistemlerin etkileşimi gereği genellikle Avrupa kara ve Akdeniz, Karadeniz deniz ekosistemleri ile ilgili olan ve bunların dışında evrensel nitelikli antlaşmalara taraftır. Bu alanda Avrupa Komisyonunun yürüttüğü kıtasal ve ayrıca Birleşmiş Milletler bünyesinde yapılan evrensel (genellikle Birleşmiş Milletler Çevre Programı etkindir) etkiye sahip antlaşmalar sayıca fazladır. Çevre hukuku ile ilgili yasal düzenlemelerde, yasa koyucu işbu milletlerarası antlaşma standartlarını dikkate almalı ve yapılacak düzenlemeler bu standartların altına inmemelidir.

Ekosistemin korunması için tanınan bu haklara karşı hukuka aykırı hareketlerin caydırıcılığı maksadıyla mevzuatımızda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Zira sadece hakkın tanınması, o hakkın öznesini korumak için yeterli olmamaktadır. Örneğin, şartları varsa orman yakma suçuna müebbet hapis cezası öngörölmüştür ve Anayasa madde 169 gereği münhasıran orman suçları için genel ve özel af çıkarılamaz hükmü vardır. Fakat yine tekrar etmek gerekir ki sadece bu gibi cezaları düzenlemek yetersizdir. Bu yaptırım yollarını harekete geçirecek prosedür öngörölmeli, denetim mekanizmaları düzenlenmelidir. Fakat asıl olan ekosistemi eski haline döndürebilmeye yönelik hukuki çalışmalar olmalıdır. Verilen bir müebbet hapis cezası yakılan ormanı geri getirmeyeceği gibi ceza ile caydırıcılık yeterli olsaydı, şiddet olaylarının çok daha az rastlanır olması beklenirdi. Cezalandırma,

ekosistemler için tek başına yeterli bir koruma sağlayamaz. Eski hale getirme kurumu, çevre olaylarında uygulanacak hale getirilmelidir. Bu konuda dünya örnekleri incelemeleri ve ülkemizde uygulama önerileri ile ilgili çalışmalara ihtiyaç vardır.

Ceza Kanunu'nun ilk maddesinde kanunun amacı açıklanırken, çevreyi korumak ve suç işlenmesini önlemek de kanunun amaçları arasında sayılmıştır. Dar anlamda çevreyi, geniş anlamda ekosistemi korumak ve suç işlenmesini önlemek için düzenlemeler yapılmıştır. Ceza Kanunu'nun çevreye karşı suçlar bölümünde yer alan çevrenin kasten kirletilmesi suçu (m.181), çevrenin taksirle kirletilmesi suçu (m.182), gürültüye neden olma suçu (m.183) ve imar kirliliğine neden olma suçunu (m.184) tanımlar. Genel tehlike yaratan suçlardan radyasyon yayma (m.172), atom enerjisi ile patlamaya sebep verme (m.173), tehlikeli maddelerin izinsiz olarak elde bulundurulması (m.174); kamunun sağlığına karşı suçlardan zehirli madde katma (m.185), bozulmuş veya değiştirilmiş gıda veya ilaçların ticareti (m.186), kişilerin hayatını ve sağlığını tehlikeye sokacak biçimde ilaç yapma veya satma (m.187), zehirli madde imal ve ticareti (m.193) de çevreye karşı suçlar olarak kabul edilirler. Ceza Kanun'u çevreye karşı suçlar için hapis veya adli para cezası öngörür.

Şunu belirtmek gerekir ki çevreyi korumak, Ceza Kanunumuzun amaçları içinde yer almasına rağmen çevre hakları yeterli korumaya sahip değildir. Çevrenin korunması amacı daha çok son yıllardaki küresel ısınma ve sürdürülebilirlik farkındalığına paralel; fakat lâfzî bir düzenleme olarak kalmaktadır. Kanunun diğer amaçları olarak sayılan kamu düzen ve güvenliğini korumak, suç işlenmesini önlemek gibi amaçlarını gerçekleştirilmeye yönelik düzenlemeler ile çevreyi korumak için yapılan düzenlemeler kıyaslandığında, yasa koyucunun ekosistemler için henüz yeterli düzenleme yapmadığı açıktır.

Ceza Kanunu haricinde, Kabahatler Kanunu da bu konuda bazı düzenlemeler içermektedir. Kabahatler Kanunu, 41. maddesinde tanımladığı çevreyi kirletme ve 36. maddesindeki gürültü kabahatlerine idari para cezası öngörür.

Bir kimsenin malına başka bir kimse tarafından zarar verildiği hallerde, zararın giderimi adli yargıda talep edilebilir. Mülk ve çevre-

sine gelen zararlar için de aynı yol işletilince, çevresel zararlar adli yargıda komşuluk hukuku üzerinden tazmin edilmiştir. Yargıtay komşuluk hukukunu geniş yorumlayarak zarar giderimini Türk Medeni Kanunu m.730 ve m.737' ye dayanarak çözümlenmiştir.⁹ Ayrıca aynı sebeplerle kişilik hakları zedelenenler Borçlar Kanunu m.58 ile manevi zararlarının da tazminini isteyebilmektedir.

Çevre Kanunu ise 20. maddesi ile idari nitelikteki cezaları ve 26. maddesi ile adli nitelikteki cezaları tanımlamıştır. Kirletenin sorumluluğu isimli 28. madde ise kirleteni kusur şartı aramaksızın sorumlu tutar. Yani bu madde, m.20 ve m.26 dışında ayrıca düzenlemiş ve kusursuz sorumlulukla zarar tazmini öngörmüştür. Son olarak, daha önce de belirtildiği gibi İYUK ile sağlanan iptal ve tam yargı davaları ile adli davalar olan tespit ve eda davaları da ekosisteme karşı işlenen suçlarda hukuki koruma sağlar.

Bütün bu düzenlemeler sonrası ekosisteme karşı işlenen suçların gelecekte nasıl düzenlenmesi gerektiğinden bahsetme ihtiyacı doğmaktadır. Öncelikle belirtilmelidir ki ekosistemler canlı varlıklardır, modifikasyona uğrayabilir ya da yeni yaşam alanlarıyla yeni ekosistemler doğabilir.

Bu konuda kent ve kentli hakları gündeme getirilebilir. 1960'lar da Henri Lefebvre'nin gündeme getirdiği bu hak, David Harvey'in çalışmalarıyla ülkemizde de bilinir hale geldi. Harvey, kentin neden bir ekosistem olduğunu açıklayarak tarihsel örnekleriyle bu hakkın genel bir analizini yapmıştır ve kanımca kent hakkının varlığı artık tartışılmaz bir gerçekliktir. Harvey, makalesinde kent hakkını şu şekilde ifade etmiştir: *"Ne tür bir kent istediğimiz sorusu ne tür toplumsal bağlar, doğa ile ilişki, yaşam biçimleri, teknolojiler ve güzel duyu değerleri arzulanığımız sorusundan ayrılamaz. Kent hakkı kent kaynaklarına ulaşma bireysel özgürlüğünden çok öte bir şeydir: Kenti değiştirerek kendimizi değiştirme hakkıdır. Ayrıca bireyselden çok ortak bir haktır çünkü bu dönüşüm kaçınılmaz olarak kentleşme süreçlerini yeniden şekillendirmek üzere ortaklaşa bir gücün kullanımına dayanır. Kentlerimizi ve kendimizi yapma ve yeniden yapma özgürlüğünün en değerli ama aynı zamanda en çok ilgisiz kalınmış*

⁹ Örneğin; Yargıtay 4. Hukuk Dairesi Kararı, E. 1978/3173, K. 1978/15053, T. 29.12.1978. İşbu karar; www.kazanci.com adresinden alınmıştır.

insan haklarımızdan biri olduğunu ileri sürmek isterim."¹⁰ Kentler gittikçe büyüyen ve insanlar için önemi artan bir ekosisteme dönüşmüş durumdadır. Son otuz beş yılda Türkiye’de kentli sayısı 7 milyondan 35 milyona çıkmıştır. Kentler bu kadar büyürken, kentin bir yandan da turizm, tüketim, eğlence gibi sektörlerin merkezi haline getirilip bir mal olarak pazarlanması, kentlilerin yaşam alanı bulamamalarına neden olmaktadır. Kentler, kentli ihtiyaçlarına cevap vermek yerine yöneticilerin rant alanı haline gelmiş haldedir. Kentler insanların yarattığı bir yaşam alanı olmalıyken Murray Bookchin’in kitabında ifade ettiği gibi “kentsiz kentleşme”¹¹ var olmuştur. Küreselleşme ve yönetim sistemlerinin neticesinde, birey kentsel yaşamdan dışlanıp kentin şekillenmesine yabancılaşmakta, edilgen hale gelmektedir. Kentlerde yaşayanların, bu ekosistemi şekillendirme ve yönetimine katılabilme olanaklarının ve aynı zamanda yöneticilere karşı bir güvencelerinin olması gerekir. Bu sebeple kent ekosisteminin ve burada yaşayanların hukuki olarak korunmaya ihtiyaçları vardır. Kentlilerin korunma ihtiyacının tezahür etmiş en güncel örneği ise kentsel dönüşümde yaşananlardır. Kentsel dönüşüm hiç bitmeyecek bir süreçtir çünkü kent yaşayan bir ekosistemdir ve eskiyen yerler yapılırken yeni yapılanlar eskiyecektir. Yöneticilerin kenti bir mal olarak pazarlamalarından pasif süje olarak kenti ve yaşayanlar olarak kentlileri korumak, ancak hukuki güvence ile mümkün görünmektedir. Gelecek kuşakların haklarına dokunmadan, sürdürülebilir yaşam sağlamak ve kentin sorunlarını planların çözebileceği seviyeye indirmek, toplumsal dayanışma ve kentli haklarının hayata geçirilmesiyle mümkün görünmektedir. Bu konuda dünyada gelişmeler ve uluslararası metinler mevcuttur¹². Bu hak, bizim yasalarımızda açık bir şekilde düzenlenmemektedir. Çevre hakkının altında düşünülen, imar planları ve değişiklikleriyle şekillendirilen bir alan durumundadır. Bu hakkın gereği günümüz dünyasında alenen ortadadır ve bu sebeple diğer haklardan bağımsız, anayasal bir hak olarak açıkça düzenlenmelidir.

¹⁰ David Harvey, “Kent Hakkı (the Right to the City)” , 28.05.2013, <http://www.sendika.org/2013/05/kent-hakki-david-harvey/> (16.03.2015).

¹¹ Murray Bookchin, Kentsiz Kentleşme Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü, çev. Burak Özyalçın, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 35-53.

¹² Örneğin; 1992 Avrupa Kentsel Şartı (European Urban Charter).

Ceza Hukuku anlamında yapılması gerekenler ikinci önemli konudur. Bilindiği gibi kanunsuz ceza olmaz. Önce hangi fiillerin suç oluşturacağı ve yaptırımlarının ve olacağı Ceza Kanunu'nda belirtilmelidir. Bu konuda tehlikede olan havaya, karaya, denizlere, sulak alanlara karşı işlenen suçların maddi ve manevi unsurları kanunda belirlenmeli ve yaptırımları para veya hapis cezası olarak yasama tarafından belirlenmelidir. Bunların saptanması kadar önemli olan, bu maddelerin uygulanmasını sağlamaktır. Yasal düzenlemeler konusunda ek olarak belirtmelidir ki; TEMA Vakfı tarafından Anayasa'ya; Çevre, Barış ve Gelişme Hakları başlıklı ve 11 haktan oluşan bir bölüm eklenmesi önerisi yapılmıştır. Bu bölümde yer alan ekosistem ve ekosistemin korunmasını isteme hakkı, ekolojik hukukun gelişiminin mutlak bir koşuludur.

4- BİLGİ ALMA, KATILMA VE BAŞVURU HAKKI YOLLARI

Yargı yolu dışında herkesin ekosistemi savunabilmesi ve ekosisteme karşı suçların önlenmesi için farklı yolların da düzenlenmesi ve bu yolların işler hale getirilmesi gereklidir. Bilindiği gibi yargı yolu uzundur, ispat yükü vardır ve maliyetlidir. Bu nedenle insanlar çok önemli sonuçları olmayacaksa ekosisteme yapılan zararları (özellikle de sürdürülebilirliğe karşı suçları) önlemek için yargı yoluna başvurmayacaklardır. Üstelik yargı yoluna gidildiğinde ya zarar önceden doğmuş olmakta ya da yürütmeyi durdurma kararı almak çok zor olduğu için zarar dava sırasında oluşmaktadır. Bir ekosistem zarar gördükten sonra onu eski hale getirmek çok zor hatta kimi zaman neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple daha kısa ve basit yollar öngörülmemelidir. Bu yöntemler hem maliyetten hem de zamandan tasarrufu sağlarken; yargıdaki dava yükünü hafifletecektir. Ayrıca vatandaşların yönetimde aktif rol alması sadece ekosistem hakları için değil, ülkedeki yönetim ve özgürlük algısı için de çok önemlidir.

4.1. Bilgi Edinme Hakkı

Vatandaşların çevreyle ilgili olan plan ve projeleri öğrenebilmesi ve değişiklikler gerçekleşmeden başvuru yapabilmesi için bilgi edinme hakkına sahip olması şarttır. Yönetimde açıklık ilkesi ve haber

alma hürriyeti için; devletin bilgi verme ödevi vardır. Ayrıca belirtilmelidir ki; eksik, gerçeği yansıtmayan bilgiler verilmesi halinde, bilgiyi veren kurum ve kuruluşlar aleyhine yargı yolu açıktır.

Anayasa'nın 74. maddesi bilgi edinme hakkını tanımıştır ve herkesin bu hakka sahip olduğunu belirtmiştir. Ana kanun ise 4982 sayılı ve 2003 tarihli Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'dur. Bu kanuna bağlı olarak 2004 tarihli Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun Uygulanmasına İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır. Bu kanuna bağlı bir diğer yönetmelikse 2014 yılında Resmi Gazetede yayımlanan 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Bilgi Edinme Hakkı Uygulama Yönetmeliği'dir. Çevre ile ilgili mevzuatta ise Çevre Kanunu'nun 30. maddesi bilgi edinme ve başvuru hakkını içerir. Mevzuatla ilgili değinilmesi gereken son şey Türkiye'nin taraf olmadığı fakat çevresel konularda bilgi edinme hakkıyla ilgili önemli bir metin olan Aarhus Sözleşmesidir. Tam adı; Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Vermede Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi'dir. 1998 yılında Aarhus'ta imzalanmıştır. Taraf devletlere önemli pozitif yükümlülükler yükleyerek, bilgi edinme, katılma ve başvuru haklarını garanti altına almaktadır. Türkiye'nin bu sözleşmeye taraf olmaması çevrecilerin yoğun eleştirisine sebep olmaktadır.

Bilgi edinme hakkı olmadan başvuru hakkı olması halinde, katılma hakkının içi boşalır hatta önleyici anlamda yargı yoluna gitmek bile çok zor hale gelir. Şayet haberiniz yok ise herhangi bir denetleme yaptırılmaz, bir usuli yöntemi uygulayamazsınız. Herhangi bir önleyici mekanizmaya gitmek için önce var olan plan veya projeyi bilmeniz gerekir. Yapılacak işlemlerde rol alacak vatandaşların bu plan ve projelerden nasıl haberi olacaktır? Vatandaşların çevreyle ilgili bir değişiklik var olup olmadığını sormak için idareye gidip bilgi alabilmesi yani bilgiye erişimde bir engel olmaması, bilgi edinmeyi işler hale getirmez. İşlemin konusu, yaşadığımız alanı yani herkesi yakından ilgilendiriyorsa, ilgili kurum bu işlemle ilgili bilgiyi halka sunmaya ve kamuoyuna duyurmaya çabalamalıdır. Örneğin; yapılacak plan ve projeler medya aracılığıyla duyurulabilir, halka açık alanlarda ilan ve anons edilebilir, ilgili sivil toplum kuruluşları haberdar edilebilir. Gelişime açık bu alanda farklı yollar da geliştirilip halkın bilgiye erişimi ve böylece katılımı sağlanabilir. İngiltere'de metro

istasyonlarına asılan bildirimler, vatandaşları ilgilendiren konularda onları bilgilendirme şekillerinden biridir. Uluslararası alanda, 1969 yılında kurulan Milletlerarası Çevre Hukuku Konseyi (International Council of Environmental Law) bilgiye erişimi sağlama amacıyla oluşturulmuştur.

4. 2. Katılma Hakkı

Katılma hakkı, vatandaşların pasif olarak değil; aktif olarak yönetime katılmalarını sağlayan haktır. Sadece oy verip yönetimi idareye bırakmak pasif bir tutumdur. Bu hakkı kullanarak yönetim sürecine katılmak, ekosisteme karşı yapılabilecek ihlalleri önlemede çok etkin bir yol olacaktır. Fakat bu hakkın uygulanabilmesi için öncelikle ülkede demokratik bir ortam ve çevre bilinci olmalıdır.

Ülkemizde katılma hakları siyasi haklar bazında tanınmışsa da mahalli idarelere, kamu kurum ve kuruluşları gibi daha yerel veya ulaşılabilir yapılara katılım öngörülmelidir. Örneğin; çevre etki değerlendirme sürecine vatandaşların görüşlerini alma anlamında katılımı sağlanmıştır. Uygulamada yeterli verim alınamasa da katılım hakları anlamında önemli bir gelişmedir. Buna benzer örnekler arttırılmalı ve halkın katılımı sağlanmalıdır.

Dünyada tepki gösterme, birlikte hazırlık çalışması, danışma, karara katılma, çevre yönetimine katılma örnekleri görülen bu hak, ülkemizde daha çok bilgi alıp verme ve görüş bildirme şeklinde uygulanmaktadır. Mevzuatımızda katılma hakkı konusunda büyük eksikler vardır hatta neredeyse bu hak söz konusu değildir. Bilgi edinme hakkı kapsamında belirtilen Aarhus Sözleşmesinin kabulü ile bu hak uluslararası standartlarda mevzuatımıza girebilir. İşbu uluslararası sözleşmenin kabulü önemli bir husustur.

4.3 Başvuru Hakkı/ Dava Hakkı

Anayasa'nın 36. maddesi, hakları ihlal edilen herkesin yetkili makamlara başvurusunu güvence altına almıştır ayrıca yine m.74 gereği vatandaşlar dilek ve şikâyetleri için yetkili makamlara başvurabilirler. Söz konusu başvuru yolu idari başvuru olabileceği gibi yargısal başvuru şeklinde de olabilir; başvuru hakkı, başvuru yoluyla usuli

bir mekanizmanın işlemlerini sağlar. Çevre Kanunu ise başvuru hakkını bilgi edinme hakkıyla birlikte m.30'da düzenlenmiştir. Yargısal yol ve mevzuat daha önce açıklandığından alternatif yollar kısaca açıklanacaktır.

Yargı yolu yerine idari başvuru (üst merciine), arabuluculuk veya kamu denetçiliğine (ombudsman) başvuru yolları denenebilir.

Bir idarenin yaptığı bir işlem gereği ekosistemin zarar gördüğü veya görebileceğini düşünülüyorsa idari dava açmadan önce İYUK m.11 gereği idari başvuru yapmak gerekir. Madde, *"İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma süresi içinde istenebilir..."* şeklinde bu yolu bir zorunluluk olarak düzenlemiştir. Fakat üst makama yapılan başvuru sonuç verebileceği gibi idari dava açılması da gerekebilir.

Kamu denetçiliği yolu, 2012 yılında yürürlüğe giren 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kanunu ile hukukumuzda girmiştir. Kanunun amacı *"...kamu hizmetlerinin işleyişinde bağımsız ve etkin bir şikâyet mekanizması oluşturmak suretiyle, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve önerilerde bulunmak..."* şeklinde belirtilmiştir. Kamu Denetçiliği Kurumu'na yapılacak şikâyetle denetleme mekanizması işletilir varsa ihlaller saptanır. Ekosistemlere karşı tehdit oluşturan kamu kurumu işlemleri için bu yol işletilebilir fakat yalnızca öneride bulunulabileceği ve herhangi bir yaptırım uygulayamayacağı unutulmamalıdır. Hukukumuzda yeni giren Kamu Denetçiliği Kurumu işlerlik kazandıkça yararlı olabileceği gibi uygulamada beklenen faydayı sağlayabilir; bu kurumun işlerliği zamanla görülecektir.

Arabuluculuk kurumu 6325 sayılı Kanun'la Türk hukukuna girmiştir. Kanunun ilk maddesinde bu kurumun, *"... tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri iş veya işlemlerden doğan özel hukuk uyuşmazlıklarının çözümlenmesinde..."* uygulanacağı belirtilmiştir. Tarafsız bir üçüncü kişinin arabuluculuk yapması özel hukuk anlamında etkili olabilse de ekolojik hukuk anlamında günümüz komşuluk hukukundan doğan tazminatlarla işe yarayabileceği kanaatindeyim. Bu du-

rumda ise önleyici değil tazmin edici bir yaklaşım söz konusu olacak ve ekosistem bir hak süjesi olarak değil; bir mal olarak uyuşmazlığa konu olacaktır. Zira statüleri gereği, devletin idaresi altında olan ekosistemler (ormanlar, göller, meralar vb.) için bu yola başvurulamayacaktır.

5- MAHALLİ İDARELERİN ROLÜ

Bu hakların dışında, mahalli idarelerden biri olan belediyelerin, ekosistem haklarını korumadaki rolünü ayrıca açıklamak istiyorum. Bu konu vatandaş olarak herkesi ilgilendirmektedir çünkü mahalli idareler yaşam alanlarımızla en sıkı ilişkili idarelerdir.

Alt yapı hizmetleri, yeşil alanlar, gürültü ve hava kirliliğiyle mücadele, çöp ve katı atıkların toplanması gibi sorumluluklar mahalli idarelerindir. Bu idarelerin çevre korumadaki bu gibi görev ve yetkileri idari kolluk hizmeti olarak değerlendirilir. Son dönemlerde belediyelerin çevresel konularda yetkileri arttırılmıştır çünkü şehirleşmeyle birlikte çevre sorunları artmaktadır. Örneğin; Belediye Kanunu ile belediyelere yasak koyma ve bu yasaklara uymayanlara idari para cezası verme gibi çevreyi düzenleme imkânı verebilecek haklar tanınmıştır.

Belediyelerin çevre düzeni planı, nazım imar planı yapma, ön izin verebilme, yasak koyma, idari para cezası verebilme şeklindeki yetki ve sorumlulukları dışında da ekolojik hukukla ilişkisi kurulabilir. Belediyelerin yetki alanları içinde bulunan ekosistemleri koruyacak düzenlemeler yapması ve halkın görüş ve şikâyetlerini dikkate alması gerekir. Örneğin; bir vatandaşın evinin önündeki dere kirlendiğinde belediyeye gidip bu durumu bildirmesi halinde, belediye kendi yetki ve sorumluluğu altında bulunan dere için hemen sorumluları bulmaya ve dere ekosistemini bozulmadan kurtarmaya çalışmalıdır. Bir dere için yargı yolu çok uzak bir ihtimalken; belediyeye gitmek herkes için ulaşılabilir ve kolaydır. Belediyelerin çevreyi sahiplenmesi ve bunu düzenleyecek mekanizmalar geliştirmesi halinde birçok küçük ekosistem korunacaktır.

Yaşadığımız yüzyılda kentleşme çok ileri safhadadır ve bu durum çevresel sorunlar doğurmaktadır. Aynı zamanda halk bilgi alma, katılma ve başvuru haklarından henüz çok habersiz ve siyasi ortam

gereği haklarını kullanabilmekten çok uzaktır. Bu yüzden mer'î mevzuat uygulamasında asıl iş yine idarelerdedir. İdari süreçlere halkın katılımı bir süreç sonucu gerçekleşebilir, bunu içinse çevre bilinci ve demokratik ortam sağlanmalıdır. Çevre koruma sürecinde merkezi idare denetleyici, önleyici ve caydırıcı olmalıdır. Belediyelerse çevre politikalarına aktif katılımcı ve korumacı yönde ağırlık vermelidir. Çevre bilincini verebilecek olan idareler yine mahalli idarelerdir çünkü halkla direk temas halinde olan onlardır. Çevreyi korumayı belediyeler sağlayabilirse, büyük tip çevre felaketlerin önü alınabilir.

SONUÇ

Bilindiği gibi ülkemiz üçüncü kuşak hakları tanımakta fakat bu haklar yeterli uygulama alanı bulamamaktadır. Toplum olarak da bu hakları 20 yıl öncesine kadar neredeyse lüzumsuz bulduğumuz acı bir gerçektir. Bunun sonucu olarak da üçüncü kuşak bir hak olarak hukuk sistemimizde yer alan çevre hakkı, yeterli koruma ve uygulama sağlayamamaktadır. Yapılan çalışmaları uygulamak ve daha da önemlisi yerele indirmek için çok daha fazla emek harcanmalı ve konuya eğilen hukukçular kadar farklı dallardan araştırmacılar da çalışmalarını ekosisteme yöneltmelidir. Henüz çok başında olan ekolojik hukuk yasalarda gerekli yerini almalı, ekosisteme karşı işlenen suç tanımları yapılmalı, koruma arttırılmalı ve halkın idari katılımını arttıracak yeni yollar geliştirilmelidir. Dikkat edilirse o kadar çok gereklilik var ki; açıklama yapmak kadar gerekliliklerden de bahsetme ihtiyacı doğmaktadır.

Ekosistemin kendini yenileyebileceği ve böylece yok olmaktan kendini koruyacağı araçlarını da elinden almış durumdayız. İnsanın, bir ekosistemden talep edebileceğinden fazlasını aldığı ve doğadaki dengeyi bozduğu bir dönemdeyiz. Gereken tedbirleri almak için geç bile kalınmıştır. Artan nüfus ve tüketim alışkanlıkları dolayısıyla ekosistemlerin geleceği risk altındadır. Gerekti korunma sağlanamazsa birçok türün daha nesli tükenecek, birçok alan kendini yenileyemeyecek ve doğal kaynaklar yok olacaktır. İşte bu yüzden ki ekosisteme karşı işlenen bir suç, tüm insanlığın geleceğine etki edebilecektir. Özellikle ekosistemin bir süje olarak tanınması ve ekosistemin korunmasını talep hakkı, tüm bu gerekçelerle çok önemlidir. Ekosistem

bir süje olarak korunmadıkça yapılan çalışmaların sağlam bir temele oturtulamayacağı açıkça ortadadır. Ekosisteme yapılan haksız fiillere bu açıdan yaklaşmak ve anayasal korumayı sağlamak, yasa koyucunun bir görevidir. Yapılan düzenlemeler çok çabuk eskiyecektir çünkü ekosistemler canlıdır; bu canlılığı takip ederek ayak uydurmak ekosistemlerin ve insan neslinin geleceği için mecburidir. İnsanların bu konuda bilinçlenmesi ve devletlerin çevre politikalarında sürdürülebilir yaşamı gözetmesi bu korumanın önemli bir parçasıdır.

Kaynakça

- Akıncı Müslüm, Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku, KKK Yay, Izmit, 1996
- Aykul Ömer, Ekolojik Hukuk, Seçkin Yayınevi, 2. Bası, Ankara, 2012.
- Bookchin Murray, Ekolojik Bir Topluma Doğru, Sümer Yayınevi, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, 2013.
- Bookchin Murray, Kentsiz Kentleşme Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü, Sümer Yayınevi, Çev. Burak Özyalçın, İstanbul, 2014.
- Brown Lester R., Eko- Ekonomi, Çeviren: A.Yeşim Erkan, Tema Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Brown Lester R., Plan 3.0 Uygarlığı Kurtarmak için Harekete Geçmek (tümüyle yenilenmiş basım), Tema Vakfı Yayınları, Çev. Ayşe Başçı, İstanbul, 2008.
- Dünyanın Durumu 2014, Sürdürülebilirlik için Yönetişim, Worldwatch Enstitüsü, Çev. Gülru Hotinli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Dünyanın Durumu 2013 Sürdürülebilirlik Hala Mümkün mü?, Worldwatch Enstitüsü, Çev. Ulutaş Ekiz/Çağrı Ekiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Güneş Yusuf/Coşkun Aydın Aynur, Çevre Hukuku, Kazancı Kitap, İstanbul, 2004.
- Harvey David, "Kent Hakkı (the Right to the City)", 28.05.2013, <http://www.sendika.org/2013/05/kent-hakki-david-harvey/> (Erişim Tarihi: 16.03.2015)
- Egeli Gülün, Avrupa Birliği ve Türkiye'de Çevre Politikaları, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara, 1996.
- Erişgin Nuri, Çevre Kirletenin Hukuksal Sorumluluğunda İlliyet Bağı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2005.
- Hertsgaard Mark, Yeryüzü Gezgini, Çev. Emel Anıl, Tema Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kanadoğlu Sabih, Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Hukuku, Seçkin Yayınevi, 2. Bası, Ankara, 2003.
- Kazancı Elektronik Hukuk Yayıncılığı, www.kazanci.com, (Erişim Tarihi: 02.02.2015).
- Keleş Ruşen/Ertan Birol, Çevre Hukukuna Giriş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

Kuzu Burhan, Sağlıklı ve Dengeli bir Çevrede Yaşama Hakkı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997.

Memiş Emin, Çevre ve Çevre İdare Hukuku, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2006.

Özay İl Han, Günışığında Yönetim, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2004.

Postel Sandra/Allsopp Michelle/Page Richard/Johnston Paul/Santillo David, Suları Nasıl Tükettik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Ayşe Başçı, İstanbul, 2010.

Şen Ersan, Çevre Ceza Hukuku, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1994.

Yılmaz Sacit, Çevre Hukuku Bağlamında Türk Ceza Kanunundaki Çevre Suçları, Adalet Yayınevi, Ankara, 2013.